

УЖЫВАННЕ АСАБОВЫХ І ЎКАЗАЛЬНЫХ ЗАЙМЕННІКАЎ У РОЛІ ДЗЕЙНІКА (на матэрыяле старабеларускай пісьменнасці XIV–XVII стст.)

Даследаванне мовы пісьмовых крыніц XIV–XVII ст. выявіла ў тэкстах вялікую колькасць слоў, якія належаць да такой своеасаблівай часціны мовы як займеннік. У адрозненне ад назоўнікаў, прыметнікаў і лічэбнікаў займеннікі «не маюць самастойнага значэння, а выражаюць або толькі адносіны да таго ці іншага прадмета, або адносіны да якасці, уласцівасці. Гэта асаблівасць займеннікаў адбіваецца і на іх ужыванні: у большасці выпадкаў яны выступаюць у функцыі замяшчальнікаў назоўнікаў, прыметнікаў і лічэбнікаў» [1, с. 96] і таму ў сказе могуць выконваць ролю галоўных і даданых членаў.

Як і ў сучаснай мове, выяўленыя ў тэкстах старабеларускай пісьменнасці займеннікі, па сваіх марфалагічных адзнаках і сінтаксічных функцыях падзяляюцца на *асабовыя і неасабовыя*.

Сістэма асабовых займеннікаў першапачаткова складалася з займеннікаў 1-й і 2-й асобы адзіночнага ліку *я (азь), ты* і множнага ліку *мы, вы*, якія, з'яўляючыся слоўным абазначэннем удзельнікаў паведання і ўжываючыся ў Н. скл., заўсёды ў сказе выступаюць у ролі дзейніка: *мы казалі навязати на клячу полковы грошей* (КСД, 6, 1510)*; *вы в тотъ часъ вкрадомъ тут в пущу мою почали входитьи и дерево боѣтное зашли и клеѣна свои понатесывали* (КВЗС, 1136, 1539); *придете ... къ мне ... и азъ покою вы* (Будны, 1726); *придете ко мне ... а я упокою васъ* (Пыт., 98); *оѣ прикрыхъ а тяжкихъ словъ понурыхъ насмевцовъ ты насъ ратовалъ* (Сматр., 53).

Як сведчаць пісьмовыя крыніцы, асабовы займеннік у ролі дзейніка ўвогуле мог адсутнічаць у сказе. Сама форма выказніка з дзеяслоўным канчаткам паказвала на дзеючую асобу: *естлисъ дейъ мне теперъ умѣкнул, але другий разъ не утечеши, заскочуъ дай тебе у тесномъ мѣстѣ* (АВК, XXXI, 114, 1592); *всеѣ словескоѣ языка уживаючыѣ вандалами або веѣднями озолоѣ называюмъ* (Стрыйк., 4256); *тогда о таковоѣ укрьвѣженъе, позоваю ихъ на страшный судъ* (АВК, II, 56, 1628); *голодоѣ и прѣненеѣ тебе змору, роботою тебе, тежаромъ и упалеѣемъ и зиѣноѣ уклучу* (Зб. 82, 996).

Даволі часта асабовы займеннік адсутнічае пры дзеяслове-выказніку ў загадным ладзе, напрыклад: *возри, дай, поглядай, помилуй, помилуй* і інш. «Гэта архаічная асаблівасць сінтаксічнага ладу, як агульная норма, існавала яшчэ і ў перыяд старажытнейшых усходнеславянскіх помнікаў XI–XII стст.» [2, с. 274]. Такое ўжыванне дзеясловаў-выказнікаў у большай ступені было характэрна для помнікаў рэлігійнага зместу: *поцалуи мя поцалованими оустъ своихъ* (Скар. ПП, 3); *на трудоватого, якъ на здороваго поглядай* (Маг., 139); *возри на мене и помилуѣ мя, даѣ же моѣ служеѣникови твоему* (Пс. XVII, 83). «У далейшым ва ўсходнеславянскіх мовах устанаўліваецца ўжыванне асабовых займеннікаў у функцыі дзейніка амаль ва ўсіх выпадках, дзе займеннік атрымлівае значэнне назоўніка, што абазначае суб'ект дзеяння ў назоўным склоне» [2, с. 275]. *иже ты съ нимъ перемирѣ вѣделъ на полгода, або на годъ* (АЗР, I, 166, 149); *мѣл того жеѣ часу велели есмо людемъ вашимъ полегу вчинити* (АЗР, II, 59, 1509); *вы в тотъ часъ вкрадомъ тут в пущу мою почали входитьи и дерево боѣтное зашли и клеѣна свои понатесывали* (КВЗС, 1136, 1539); *я мела тотъ коверъ отъ его позычени* (АВК, XXI, 277, 1568).

Асаблівасць ужывання займеннікаў 1-й асобы адзіночнага і множнага ліку выяўляецца ў выкарыстанні іх у шаблонных выразках, якімі пачыналіся розныя акты і граматы, дзе займеннік стаяў у пачатку сказа, а за ім ішоў прыдатак – прозвішча

і тытул асобы: *я князь оунутии, и кистютии, и любартъ, юрьи наримонтовичъ ... чинимы миръ твердыи. ис королемъ казимиромъ польскымъ* (АЗР, I, 1, 1340); *я князь Федоръ Ивановичъ Ярославовичъ ... пожаловали есмо ... волокъ три ... з огородами овощовыми и з сеножатьми, попасы и деревомъ бортнымъ* (АВК, XXIV, 6, 1503). Але найчасцей у звароце ад асобы вялікага князя, цара і г.д. замест я ўжываўся займеннік *мы*, напрыклад: *мы велики князь Витовтъ ведомо чинимъ каждому, кто коли на сѣсь листь позритъ* (АЗР, I, 22, 1383); *мы господаѣ для пораѣнеѣшого тянеѣя на воѣну абы в томъ шкода людемъ не была такъ устаѣуемъ* (Ст. 1566, 21); *мы ѣдръ шлюбуемъ никого не карати на заочное поведанъе* (Ст. 1588, 1).

Звяртаюць на сябе ўвагу займеннікі 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку *онъ, она, оно, они (оны)*, які першапачаткова з'яўляліся ўказальнымі: *если еѣмъ в чоѣ блуѣ на оны то поправаѣ* (Ц. п., прадм., 267); *оно дей въ полю якобы тело якоѣсь лежить* (АВК, XVIII, 22, 1608) *мовили до себе оно иде сновидецъ* (Хран., 60). З XV–XVI стст. становіцца агульнапрынятым ужыванне гэтых займеннікаў як асабовых на месцы дзейніка, названага ў папярэднім сказе: *если бы злодей виол в чѣй домъ красти ... а онъ бы ся поймаѣ не дал и боронилъся* (Ст. 1529, 104); *онъ у мене купил коня за копъ польче рты шши* (АВК, XXXIX, 116, 1578); *они ... почтивому шляхтичу вси члонки ... ишъ хель покололи* (АВК, XXVI, 13, 1585); *она ... казала дей его до свирна укинуть* (АВК, XVII, 205, 1607).

Указальныя займеннікі, асноўная задача якіх паказваць на бліжні ці аддалены аб'ект, ужываючыся ў назоўным склоне адзіночнага або множнага ліку і функцыянуючы ў субстантыўным значэнні, у сказе таксама выконваюць ролю дзейніка. Менавіта ў гэтай сінтаксічнай ролі ў літаратурна-пісьмовых творах XV–XVII ст. розных жанраў сярод зафіксаваных указальных займеннікаў выяўлены наступныя: *тотъ (той), та, то, тыи (тые, тыя), те, оный, оная, оные, сей, сие*. Яны істотна адрозніваюцца частотнасцю выкарыстання. З пералічаных вышэй у функцыі дзейніка найбольш часта адзначаюцца займеннікі мужчынскага роду адзіночнага ліку *тотъ (той)*, якія па лексічным значэнні адпавядаюць сучаснаму 'той' і ўказваюць не толькі на аддалены аб'ект, але і на асобу, пра якую раней ужо ішла гаворка. Найбольшая колькасць фіксацый належыць лексеме *тотъ*, адлюстраванай у творах дзелавага, рэлігійнага і свецкага жанраў. Займеннік *той* мае параўнальна меншую колькасць фіксацый і выяўлены пераважна ў творах рэлігійнага зместу: *тоѣ пристопиѣ до пѣлата а просиѣ тела ѣсова* (Пак. Хр., 226); *той ишоѣ и забиѣ лва посередъ студни в дни снеѣныи* (Біблія, 397); *тоѣ жеѣ за позваѣемъ до кгроду ... звиѣхности вряѣу нашего ѣдрского спротивиѣся* (Ст. 1566, 656); *тотъ помаленку уводилъ новыѣ календаръ* (Барк., 1536); *тоѣ мирскими ся шаты приодевши переходиѣ оѣ места до места* (Зб. 752, 162).

Варта адзначыць, што субстантываваныя *тотъ (той)* і інш. у помніках розных жанраў даволі часта выступаюць як суадносныя словы ў складаназалежным сказе з даданым дзейнікам: *кто же примуѣетъ наказаніе сеѣи похвалѣтъ будѣтъ* (Скар. ПС, 216); *кто бы кого охромилъ, ногу альбо руку утѣял, тотъ маѣтъ заплатити яко за полчоловека* (АЗР, III, 35, 1551); *кто чтиѣ С[ы]на, той читѣтъ и Оѣца* (Каліст, I, 146).

Аб тым, што формы *тотъ* і *той* часам выступалі ў якасці варыянтнай нормы сведчыць прыклад іх паралельнага ўжывання ў межах адной крыніцы: *не тотъ помилванъ бываѣтъ которыѣ хочѣтъ, а не тотъ который стѣишѣся, але той наѣ которымъ Б[о]гъ змиловаѣе чинитъ* (Каліст, I, 46). У сучаснай беларускай літаратурнай мове форма ўказальнага займенніка *той* стала нормай ужывання.

Спарадычна ў ролі дзейніка адлюстроўваюцца субстантываваны ўказальны займеннік адзіночнага ліку жаночага роду *та* і ніякага роду *то*, які служыць для ўказання на папярэдняю сітуацыю ці здарэнне: *та бѣяше велѣми моудра иже въ зѣвѣахъ*

¹ Ілюстрацыйны матэрыял перадаецца сродкамі сучаснай графікі.

многими вещи в будущем речею провидела (Сівіла, 1); *то* было на посвященію цевки в ерусалиме (Бельск., 2906).

Множны лік для ўсіх трох родаў субстантываванах указальных займеннікаў прадстаўлены варыянтамі ўжывання. Так, напрыклад, форма *тые* часцей выкарыстоўваецца ў рэлігійных творах: *тые* снать блудяць ширше бога и хотяще знати его (Скар. ПБ, 20). Форма *тыи* адзначана ва ўсіх жанрах літаратурна-пісьмовай старабеларускай мовы: *коли тыи узрели людь алексадро зара се в реку понурили* (Алекс., 306). Толькі ў рэлігійных крыніцах адзінкавымі прыкладамі ўжывання выяўлены формы *тыя* і *те*: *коли те виделисμο форого ... и приишлисμο к тебе* (Цяп., 366); *тыя* у других людех крадутъ дети (Царств., 786).

Параўнальна невялікай колькасцю фіксацый адзначаны субстантываваныя займеннікі адзіночнага ліку *оний*, *оная* і множнага ліку *оние* (*оньи*), якія мелі значэнне 'той; тая; тыя' і таксама абазначалі асобу, пра якую раней ужо ішла гаворка: *оний при роженію детокъ бабъ не требовали* (Будны, 996–100); *за тое онийи в някой треуности пренагабания шкоды, и грабежо терпети не мають* (Апакр., 766); *онийи в день святочный оуздоровень былъ* (Каліст, II, 326); *стражь была и он. я власта злодеевъ* (АВК, XVIII, 390, 1652).

Антонімам да лексемы *оний* у мове аналізуемых тэкстаў чыслю ае займеннік *сей*, што выразна відаць з наступнага прыклада: *оний розслабленны в ерслиме оулученъ былъ ... оний при сажавцы, а сей в хижі некойсь* (Каліст, II, 326).

Займеннікі *сей*, *сие*, якія ўказвалі на бліжні аб'ект і мелі значэнне 'гэты', 'гэтыя' ў функцыі дзейніка выкарыстоўваліся не так актыўна, як формы *той* (*той*) і зафіксаваныя пераважна ў творах Францыска Скарыны: *се да розбивають шатры своя за храмом* (Скар. ЛК, 106). У старабеларускай мове займеннікі *оний* і *сей* пашырэння не атрымалі, фіксацыя іх абмяжоўваецца спарадычнымі выпадкамі і ў далейшым у гісторыі беларускай мовы яны ўвогуле выйшлі з ужытку.

Праведзенае даследаванне сабраната матэрыялу паказала, што:

– асабовыя займеннікі адзіночнага і множнага ліку Н. скл. заўсёды ў сказе з'яўляюцца дзейнікам; назіраецца шырокае ўжыванне ў творах XIV–XVII стст. былых указальных займеннікаў *онъ*, *она*, *они* і нават як асабовых для абазначэння суб'екта дзеяння і выкарыстанне іх на месцы дзейніка, названага ў папярэднім сказе;

– указальныя займеннікі ў мове помнікаў актыўна выконваюць субстантыўную функцыю і з'яўляюцца дзейнікам, калі пры іх адсутнічае назоўнік. У ролі галоўнага члена займеннікі набываюць род і лік таго назоўніка, замест якога выступаюць у сказе;

– дзейнікі, выражаныя асабовымі і ўказальнымі займеннікамі, неаднолькава адлюстраваны ў дэлавых, свецка-мастацкіх і рэлігійных творах XIV–XVII стст. Так, у функцыі галоўнага члена сказа ў юрыдычна-дэлавых пісьмовых крыніцах асабовыя займеннікі маюць найбольшую фіксацыю;

– субстантываваныя ўказальныя займеннікі даволі часта ў тэкстах функцыянуюць як спадкі сувязі ў складаназалежных сказах.

ЛІТАРАТУРА

1. Булыка, А. М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко / АН БССР, Ін-т мовазнаўства. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.
2. Нарысы па гісторыі беларускай мовы : дапам. для студэнтаў выш. навуч. устаноў / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. П. Ф. Глебік. – Мінск : Вучпедвыд, 1957. – 450 с.